

A víz mint a halál szimbóluma Petelei István novellisztikájában

Bárdos Dóra

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola

Összefoglalás: Petelei István az előző századforduló magyar irodalmának méltatlanul elfelejtett novellistája. Készülő doktori dolgozatomban az ő könyvformában megjelent elbeszéléseivel foglalkozom, többek közt azt kutatva, milyen retorikai, poétikai, szemantikai eszközökkel és narrációs megoldásokkal éri el, hogy elbeszéléseinek világa egyéni hangvételi legyen. Tanulmányomban Petelei novelláinak egyik kulcsfogalmával, a vízzel foglalkozom.

Abstract: Petelei István was an original actor of the Hungarian literature at the 19th century. He is almost forgotten though worthy of notice. In my PhD dissertation I currently work on I examine his short stories released in book form. I focus the way he used rhetoric, semantic, poetic and narrative methods to get original mood in his stories. My essay is about one of Petelei's key symbol: water.

Kulcsszavak: Petelei István, novella, halálszimbólum

Keywords: Petelei István, short story, symbol of death

Petelei István az előző századforduló egyik legegységesebb hangú, legkülönlegesebb novellistája volt. Készülő doktori dolgozatom az ő könyvformában megjelent elbeszéléseit elemzi több szempontból. Az általam vizsgált jellegzetességek közül az egyik a Petelei-elbeszélésekben előforduló meglepően nagyszámú öngyilkosság és öngyilkossági kísérlet. Ezeket tanulmányozva és csoportosítva jutottam el jelen tanulmányom témájához: annak rövid áttekintéséhez, hogyan lesz a víz a halál szimbóluma a Petelei-életműben.

Beleolvasva az író bármelyik tetszőlegesen kiválasztott kötetébe azonnal megállapíthatjuk, nem túloz a közvélekedés, amikor pesszimista írónak nevezi Petelei Istvánt.¹ Az író életében kötetbe szerkesztett elbeszélései közül szinte egy sem ér szabályos boldog véget, még rövid idilljei sem nevezhetők happy endesnek. Nyolcvanhat életében kötetbe szerkesztett novellája közül mindössze tizenöt ér valamennyire jónak nevezhető véget (17%). Huszonkettőben adja öngyilkosság (mégpedig főszereplő) a befejezést, tizenkilencben a főhős halála a megoldás, hatban az, hogy a főhős örökre kilép a történetből s egyúttal a világból is, amelyet ismer (s ez négy esetben legalább olyan tragikus, mint ha a szereplő öngyilkosságot követne el), négy novella főhőse pedig beleőrül a vele történetbe. A további húsz novellában ugyan a fent felsorolt dolgok közül egy sem történik meg, de ezekben is folyton a tragédia közelében járunk, egyértelműen rosszak a befejezések (csalódás, megszegyenülés, boldogtalanság, reménytelenség következik főhősökre).

Bár az öngyilkosság témája nem újdonság az irodalomban, Peteleinek ez az egyik legtöbbet, rendhagyóan sokat használt motívuma, mely valamennyi kötetében makacs következetességgel visszatér. Első könyvében, a *Keresztekben* épp a cím ötletét adó elbeszélés, a *Klasszi* zárul azzal, hogy a főhős végez magával. Az elsőkönyves, fiatal szerző a következő mottót választotta elbeszélés-gyűjteményéhez:

„Minden ember vállán
a Krisztus keresztje
Rettenetes terhe,
Egészen a sírig.”

¹ KOZMA Dezső, *Egy erdélyi novellista: Petelei István*, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1969, 28-29.

RÉGI ÉNEK²

A *Klasszi* pedig így végződik: „*Klasszi volt ő csupán; – egy haszontalan szabó, a kinek nehéz volt a keresztye. Nem birta, – levetetette.*”³

Vagyis amikor a tíz elbeszélés köteté formálódott, a címadáshoz bizonyosan e novella befejezése adta az ötletet: annál is inkább, mert a *kereszt* szó nemcsak ebben az értelemben (ti. az élet terheit jelentve), de semmilyen másban sem fordul elő máshol az egész könyvben. A kötet cím felajánlja azt az értelmezést, hogy a válogatás mind a tíz történetét úgy olvassuk, mint egy-egy szembesülést az élet által ránk rakott elviselhetetlen terhekkel, keresztekkel, melyeket a novellák közül ötben csak a halál, háromban a (semmibe) menekülés, egyben pedig a teljes lemondás segíthet elviselni. (Mindössze egy történet, a *Mivel édesgetik Bogba a legyeket* ér anekdotikus, boldog véget, legalább is a moliére-i szerelmi háromszög három szereplője közül kettő számára.)

Ezzel Petelei olyan belső hagyományt teremtett a maga számára mind a történetészövés, mind a kötet szerkesztés terén, amely az életmű keletkezése folyamán mindvégig megőrizte elsődlegességét. A szenvedő, fel- és megoldhatatlan helyzetekkel szembesülő szereplők valamennyi elbeszélésben hordozzák a maguk keresztjét, s történetük szinte szükségszerűen vezet a megsemmisüléshez lelki (örület, menekülés), de sokkal inkább egyúttal fizikai értelemben is. Kozma Dezső megfogalmazása szerint: „*Úgy érezzük, szenvedéstől megviselt emberei számára egy-egy őket ért csapás, csalódás után a testi lét már csak másodlagos; az ábrándok szertefoszlása után mintha ők maguk sem látnák értelmét az életnek. És amilyen eseménytelen az életük, olyan a haláluk is. Nyomtalanul, szinte észrevétlenül tűnnek el az emberek közül.*”⁴

E „nyomtalan eltűnések” fajtái közül az olvasó számára talán az öngyilkosság a legmeggrázóbb. Ez a legjöváthatatlanebb, legméltatlanabb halál, hisz a cselekvő önmaga okozza, nem tudva és nem akarva másképp megoldani helyzetét. Ráadásul a közvélekedés azt tartja róla (még ha ez Petelei öngyilkos hőseire nem is igaz minden esetben), hogy elkövetője épp betetőzni akarja vele sorsát, eseménytelen élet után egy nagy döntéssel felhívni magár a figyelmet, így értelmetlensége, a szereplőnek a halálban is megmaradó „nyomtalansága” annál szánalomra méltóbb.

Az egymást követő Petelei-elbeszéléskötetekben az öngyilkosság-téma felbukkanása egyre gyakoribbá válik. A nyolcvanhat novella mintegy negyedében (26%), 22 elbeszélésben fordul elő öngyilkosság vagy öngyilkossági kísérlet. A *Kereszt*ekben 1 (10%), *Az én utczámban* 4 (33%), a *Jettiben* 3 (33%), a *Felhőkben* 3 (27%), a *Vidéki emberekben* ugyan csak 1 (8%), de *Az élet I.*-ben ismét 6 (32%), míg *Az élet II.*-ben 4 (31%) novella alapvető motívuma. Leszámítva a *Vidéki emberek* összeállításakor tapasztalható eltérést, elmondható, hogy az öngyilkos-történetek aránya a kötetbe szerkesztett életműben folyamatosan magas, Petelei igen sok ilyen elbeszélést ítélt alkalmasnak a könyvben való újrakiadásra. (A *Vidéki emberek* más módon emelkedik ki, ebben van a legtöbb halállal, de nem öngyilkossággal végződő novella: hat darab, vagyis 50%.) A második kötetől kezdve az élete végén összeszerkesztett kétrészes válogatással, *Az élettel* bezárólag a Petelei-novelláskönyvek egyharmada mindig ilyen, öngyilkos-novellákból állt.

Az elbeszélések nagyon sokban különböznek mind a történetészövést, mind a megidézett szereplőket, helyszíneket tekintve. Sok azonban a közös pont, visszatérő motívum, szabályos ismétlődés. A huszonkét novellában huszonhét szereplő lesz öngyilkos vagy kísérlet meg öngyilkosságot. Egy szereplő tervezi a halált, de még előtte meggyilkolják, egyet időben megmentenek, ketten tettük végrehajtása közben visszariadnak.

² PETELEI István, *Összes novellái (Szerzői kötetek)*, s. a. r. TÖRÖK Zsuzsa, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 7.

³ *Uo.*, 43.

⁴ KOZMA, *i. m.*, 90-91.

Az elkövetés módjaként nyolcszor fordul elő vízbeugrás, egyszer pedig vízbefulladás szándékosan meglékelt csónakkal. Ketten ugranak kútba (az egyikük nem hal meg), hatan lövik le magukat vadászpuskával, karabéllyal. Történik egy mérgezés és egy önakasztás (utóbbi áldozatot mentik meg), egy szereplő pedig meg akarja tagadni magától az ételt (bár végül felhagy szándékával). Egy szereplő azzal fenyegetőzik, hogy szíven szúrja magát egy késsel (öt gyilkolják meg végül, így szándékát nem hajthatja végre), ötükről pedig nem derül ki, konkrétan hogyan végeztek magukkal.

Két esetben attól lesz bizonyos az öngyilkosság ténye, hogy a szereplő egyértelmű búcsúlevelet hagy (*Elítélve*), illetve maga a novella a búcsúlevele (*Az utolsó levél*). Egy esetben pedig egyértelmű, hogy a fájdalmába, bosszújába beleörült főszereplő követni fogja a korábban a szeme láttára és az ő felszólítására öngyilkosságot elkövetett szerelmét, de a tett a novella befejezése percében még nem történt meg (*Máli*).

Az öngyilkosok közül tizenkilencen férfiak (közülük egy kisfiú), nyolcan nők.

A nők, ha szerepel a novellában, hogyan dobták el az életüket, általában vízbe ugorva lesznek öngyilkosok (négy esetben az ismert módszerrel elkövetett ötből: *A kapu be van zárva*, *Az Eliz nevenapja*, *Levele érkezett a kisasszonynak*, *Nehéz éjszaka*). A férfiak vagy lelövik magukat (hat esetben az ismert módszerrel elkövetett tizenhatból: *Őszi napsugár*, *Máli*, *Búcsu*, *A felszerelés*, *Elítélve*, *Nehéz éjszaka*), vagy szintén vízbe (kútba) fulladnak (öt és kettő, vagyis összesen hét esetben az ismert módszerrel elkövetett tizenhatból: *Klasszi*, *Alkonyat*, *Lobbanás az alkonyatban*, *Az óra*, *Levél haza*, illetve *A gyehenna* és *A Demmel felesége*). A két halálnem közti választásuk több esetben utalást tartalmaz a jellemükre is.

Az öngyilkosok között több azonos társadalmi rétegbe tartozó szereplő akad. Számos novella öngyilkosa vidéki nemes, földbirtokos, aki elszegényedett, s lehetőségeivel együtt lassan a becsületét is elveszti (*Őszi napsugár*, *Alkonyat*, *Búcsu*), akit szerelem kínoz (*Jetti*, *Lobbanás az alkonyatban*, *Nehéz éjszaka*), vagy akihez pénzéért megy feleségül a hitvese, aki végül mindkettejüket a halálba taszítja (*A becsület*, *Elítélve*). Sok áldozat azonban a városban él, valamilyen szempontból kítaszítva, mint a *Klasszi* szegény szabója, *Az Eliz nevenapja* német származású, idegenből jött nevelőnöje vagy *A gyehenna* nevetségessé váló, megszegyenülő németprofesszora.

Az első kötet egyetlen öngyilkos-novellája több szempontból rendhagyó a Petelei életműben. *Klasszi*, a szegény kisémbert, a szabó élete tragédiája hármast: reménytelenül szerelmes Anikóba, az árus „faözvegybe”, babonásan hisz abban, hogy egyszer nyerni fog a sorsjátékon, a lutrin, s életét teljes mértékben hozzáköti a kis, a csűr padlásán berendezett szobájához: „csontját a húsával, lelkét a testével, vérét az erejével az a hit, az a meggyőződés tartotta össze, hogy ő nyerni fog a lutrin, s ott fog nyerni azon a padláson”.⁵ Amikor a ház eladásra kerül, s őt kiűzik csűrbeli padlásszobájából, sorsa valójában még nem változnék megoldhatatlanná, hiszen akadnak jó emberek, akik magukhoz vennék. Ám addigra már úgy elhatalmasodik rajta a rögeszme, amely egész élete jobbra fordulását a kis kuckóhoz kötötte, hogy bánatában összeomlik, s a Marosba veti magát.

Ezzel hosszú sort nyit meg: öngyilkos és vízbe ugró szereplők sorát. Az ő történetükben azonban van egy közös pont, ami *Klasszi*éra nem jellemző: hogy tettük saját, épeszű-félépeszű szempontjukból logikus, öngyilkosságuk értelme olvasóként, értelmezőként, ha nehezen is, de belátható. A megszegyenülés, a becsület önhibán kívül történő végső elvesztése, egy lopás miatti lelkifurdalás vagy a szerelmi bosszú egyaránt szerepel az indítékok között, *Az óra* főhőséről még azt is el lehet mondani, hogy hallucinál és üldözési mániára jellemzi, amikor elköveti tettét. De egyedül *Klasszi* kétségbeesése teljesen indokolatlan: ugyan padlásszobája elvesztésével kítaszítottá válik, de várná egy másik, ugyanolyan kegyelemkenyér, a szerelme nem fordul el tőle, a lutrinyereménytől pedig éppen

⁵ PETELEI István, *i. m.*, 41.

olyan távolságban van öngyilkossága pillanatában, mint évekkal az előtt.

Petelei e korai novellájában fontosabbnak tarthatta a drámai elemek kombinálását és a kompozíciót betetőző szimbolikus elemek, toposzok használatát, mint a tett pontos, pszichológiailag megfontolható lélektani megalapozását. Nyilvánvaló, hogy az, hogy Klasszi az otthonát vesztí el, jelképes értelmet hordoz. A csűr tervezett átépítése megszokott világának lebontását jósolja, ebből a helyzetből pedig nem létezhet menekülés. Arról már volt szó, hogy Petelei e novellájából vette első könyvnek mélyen szimbolikus címét is, a *Kereszteket*. Ám ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy bár a kötetbe foglalt életműben feltűnő első öngyilkos-novella sok szempontból példaadó, elemei a későbbiekben is visszatérnek (a kitzasztított városi kisember áldozat, a Maros mint az öngyilkosság helyszíne, a leendő öngyilkos környezetében élők lenéző viselkedése), a történet sokkal inkább példázatszerű, sokkal inkább típust ábrázol, mint a későbbi hasonló novellák, amelyekben már inkább egy-egy sors felmutatásával, az egyediből ismerhető meg a – Petelei szerinti – általános.

Bár Kozma Dezső megállapítása a *Keresztek* számos szereplőjére igaz, Klasszira azonban különösen is: „*Valósággal megszállottjai a magukban kialakított érzelemnek Petelei hősei*”⁶. Igen találó rövid összefoglalója, amely így adja meg a novella lényegét: „(Petelei) szabólegénye sorsjegyszámokat álmodik egy padláson mindaddig, amíg bele nem hal bánatába”⁷. Ez a jellemzés ugyanis mintha megmagyarázná, miért más a *Klasszi*, mint mondjuk Az *Eliz nevenapja*. Petelei tizenkilenc novellája végződik öngyilkosság helyett a főszereplő hirtelen, általában megrázkódtatás, sokk miatt bekövetkező halálával. Különös módon a *Klasszi* inkább ezekre a történetekre emlékeztet. Például a *Ledőlt oszlopokra* (szintén a *Keresztek* kötetből), melyben Beke Antal néhány kehes, beteg ló megvásárlására egész légvárakat, egy új világ oszlopait, a jövőbeni boldogulás reményét építi fel, s amikor ezek összeomlanak, belebetegszik, majd belehal a csalódásba. De későbbi elbeszélésekre is lehetne utalni, amilyen a *Vidéki emberekben* kiadott *A Nagy Lidi ura*, ahol Nováknak rögeszméjévé válik, hogy egy különleges szekér felépítésével majd visszahódítja őt elhagyó feleségét, ám álmai beteljesedése helyett meglátva az Erdélybe is bevágtató csodaszörnyet, vasszerkeret, a vasutat, szörnyet hal. Tehát míg a későbbi öngyilkos-novellákban a szereplő halála szerves része a cselekménynek, a *Klassziban* a(z öngyilkos)halál inkább nagyon erős jelképpé válik.

Amikor azonban Petelei ismét hasonló hőst választ, annak már nem adatik meg az öngyilkosság, az életében elkövetett hibák gyors elfeledése. A *gyehenna* németprofesszora sokban emlékeztet a szegény szabóra. Hiába tartozik a városi polgárság körébe, ugyanúgy nevetséges, kitzasztított ember, mint Klasszi. A szabót észre sem veszik életében: „*Számba sem vették, hogy ott él az udvaron és – úgy lehet meg is érezték volna a hiányát, ha elpusztult volna onnan. Egy udvaron, a melyet szemünk megszokott, azt is megérezzük, ha a tejesfazékat tartó ágas kirothad vagy ha az eperfának egyik ágát kitöri a szél.*”⁸ A professzorról pedig e szavak olvashatók már a novella kezdetén: „*Már elment szegény Kis Farkas. A világ észre se veszi, hogy a föld az ő hízjával forog a tengelye körül. És itt a körülötte valók, mi is, egy igen könnyűt sóhajtunk utána s megyünk tovább, mintha mi se történt volna. Mert egy oly ártatlan ember, ki másnak az útjába sohase állott – akár van, akár nincsen.*”⁹ Ez a hasonlóság még jobban megfogható egyébként a *Klasszi* korábbi, folyóirat-változatának szövegében, amelyben szinte ugyanez a megfogalmazás szerepel: „*Úgy nála nélkül maradtunk, mintha sohasem is élt volna.*”¹⁰ Mindkettejüknek megvannak a közismert és gúnynal kezelt rögeszméik: Klasszinak a nyerőszámok megálmodása, Kis Farkasnak a növények védelme.

⁶ KOZMA, *i. m.*, 76.

⁷ *Uo.*, 72.

⁸ PETELEI István, *i. m.*, 39.

⁹ *Uo.*, 449.

¹⁰ Idézi TÖRÖK Zsuzsa, *Petelei István és az irodalom sajtóközege: Média-és társadalomtörténeti elemzés*, Ráció, Bp., 2011, 53.

Mindketten szerelmesek: Klasszi Anikóért, kettőjükért akar mániákusan nyerni, a németprofesszor pedig hősként akar imponálni ifjúkora imádottjának, Ottiliának, akivel újra találkozik: ezért szegődik a filoxéra elleni, végül csúfos kudarcot valló, kigúnyolt hadjárat vezérévé.

Ám míg Klasszi a Marosba veti magát, a professzor végül nem tud, nem mer a kútba ugrani, mivel még a halál küszöbén is a szerelme, a nő előtti megszegyenülés hallucinációit éli át: „*Átölelte a kút pereme gerendáját s mindjobban szorította, mintha valami édes derékhoz vonta volna magát. A mélységből mintha halk morgás hallatszana; mintha dorombolna egy boldog meglepedésben élő cicza. mintha álmatagon sóhajtana valaki alulról. Farkas mind jobban hajtotta le a fejét s tátott szájjal itta az enyhe levegőt. A hó belepte a nyakát s Farkas összerázkódott. Arra gyors elhatározással eleresztette a kút kávját s eszméletlenül terült el a havas földön.*”¹¹ Vagyis amikor Petelei késői kötetében, *Az életben* ismét hasonló témához, motivikus elemekhez nyúl, mint a *Klasszi* idején, a tragédiát már tragikomédiává alakítja. Ebből a tönkrement életből még a Klasszi-féle megváltódás sem lehetséges...

Amikor a Petelei-elbeszélésekben sikertelen öngyilkossági kísérlet szerepel, talán még figyelemreméltóbb hősökkel találkozunk, mint a „szabályos” öngyilkos-novellákban. A *Jetti* címűben a szépséges zsidólányt szerető nemes, Bérói Miklós fenyegetőzik azzal, hogy ha a lány nemet mond neki, szíven szúrja magát a híres ős, Bérói Kata késével, amely történetében már magával hordozza a halált és az öngyilkosságot. Miklós azonban sosem tudja meg Jetti választát, mert testvére, Bérói Tamás még előző este meggyilkolja őt, s a híd pallójáról a vízbe dobja. Tamás gyilkossága után magához veszi a kést (ez leplezi le őt, mint gyilkost Jetti előtt), majd végül vallomást téve megöli magát – igaz, a novella szövegéből nem derül ki hogyan, de a kontextusból következően bizonyára – a késsel. Ugyanis a 35 oldalas elbeszélés utolsó két oldalán, az utolsó két jelenetben nyolcszor szerepel a *kés* szó, amivel Petelei a széles mederben hömpölygő, nagy ívű, számos jelképet használó novellát egyetlen gyors, feszes, pusztán egy szimbolikus tárgy szerepeltetése köré rendezett befejezéssel zárja le. A történet vérvizataros cselekményének azonban még egy eleme igen fontos: Miklós olyan öngyilkossággal fenyegetőzik, amelyben késsel szúrná magát szíven. Ahogy már utaltam rá, a nemeshez (és egyes esetekben nemeslelkűhöz) illő öngyilkossági mód a Petelei-novellákban a puskával elkövetett. A vízbeugrás a végső kétségbeesésből cselekvő férfiak menedéke, illetve a nők tipikus halál módja. Amikor Miklós valóban meghal (igaz, testvérgyilkosság áldozataként), teste úgy kerül elő, mintha öngyilkos lett, vízbe fullt volna. Ez sokat elárul a két testvér jelleméről: vízben lelt halála különösen Miklósról, aki mindig gyengének, hisztérikusnak, önemésztőnek és férfiatlannak mutatkozik a történet folyamán.

Visszatérve a sikeres és valódi öngyilkossággal befejeződő novellákhoz, először érdemes végigtekinteni azokat, amelyeknek hőse vízbe veti magát. Ahogy már szó volt róla, a huszonhét szereplő közül tizenegy próbálkozik ezzel, közülük tíz sikerrel is jár. Négyen nők (*A kapu be van zárva*, *Az Eliz nevenapja*, *Levele érkezett a kisasszonynak*, *Nehéz éjszaka*), hatan férfiak. A férfiak közül egy kútba ugrik (*A Demmel felesége*), négyen vízbe ölik magukat (*Klasszi*, *Lobbanás az alkonyatban*, *Az óra*, *Levél haza*), egy pedig pedig egy hegyi tóba fullasztja magát (*Alkonyat*).

A már bemutatott *Klasszi* magát a Marosba vető hőse után Petelei öngyilkosai közül még négyen lelik halálukat a Maros habjai között (*Lobbanás az alkonyatban*, *Az Eliz nevenapja*, *Az óra*, *Levél haza*), egy a Dunába (*A kapu be van zárva*), egy az Oltba (*Nehéz éjszaka*) vész bele, a *Levele érkezett a kisasszonynak* öngyilkos tanítónőjéről pedig az derül ki, hogy a Bucsini havasaihoz közel ugrott a folyóba a sziklás martról, ő tehát a Kis-Küküllőbe ölte magát.

¹¹ PETELEI István, *i. m.*, 456.

Az öngyilkos nők indítékai eltérőek. Flóra, *A kapu be van zárva* hősnője elszegényedett városi polgárleány, aki anyja halála és első szerelmének, Lajosnak a városból való eltávozása után kényszerűségből igent mond egy hamis asszony ajánlatára, s rossz útra tér. Bár ettől kezdve gazdag és jó körülmények között élhet, szégyenét nem tudja elfelejteni. Amikor Lajos hazatérve bizonyítja hozzá való hűségét és megkéri a kezét, a lány a vállalhatatlan igazság és a megszégyenülés elől a halálba menekül.

Az *Eliz nevenapja* is városi történet, amelynek a szegény, Németföldről jött nevelő, Eliz a hősnője. A lány az utcán sétáltában megszédül, s rátámaszkodik egy segítőkész, ám nőcsábász hírében álló ifjú katonatiszt karjára, aki hazakíséri. Az esetből kisvárosi botrány támad, Elizről mindenki azt feltételezi, hogy a tiszt a szeretője. Amikor a magányos lány kétségbeesett lépésre szánva el magát elmegy a kaszárnyához, és hazahívja állítólagos imádóját magukhoz, hogy az igazolja őt asszonya, munkaadói előtt, ezzel csak megerősíti a pletykát. A felelőtlen tiszt pedig mások előtt nem vállalja az igazságot, végképp szégyenben hagyva az ártatlan lányt. Így Eliz a Marosnak fut, éppen a neve napján.

A két kidolgozott eseménysorú novella után a *Levele érkezett a kisasszonynak* című lírai vázlat főszereplőjéről kevesebbet tudni. A városból falura költözött tanítókisasszony folyton csak szerelme hívó levelét várja. Ehelyett a végre megérkező levélben a férfi megkötött házasságáról értesíti könnyedén eldobott korábbi szerelmét, mire a kisasszony vízbe öli magát. A *Nehéz éjszaka* öngyilkosáról még kevesebb derül ki, mivel mindent az elbeszélés narrátorának, a vidéki fogadóba érkezett, mindentől idegenkedő úriembernek a szemszögéből látunk. Neki pletykálják el, hogyan verte meg nagy botrányt kavarva, nyilvánosan a helyi földbirtokos felesége a fogadós lányát, férjének szeretőjét, majd hogyan hagyta el az urát emiatt, s hogyan lőtte agyon magát ezért a megszégyenült, kétségbeesett férfi. Az egyetlen éjjel játszódó történetben végig titok marad a fogadói szállásán hangokat halló, rémeket látó elbeszélő előtt, ki üthet zajokat, hallathat hangokat, ki motozhat a szomszéd szobában. Csak a történet befejezéséből derül ki, hogy oda a fogadós és felesége zárták be elkeseredett lányukat, hogy így őrizték, ám tervük nem sikerült: a kétségbeesett leány kiszökik, és a folyóhoz fut, hogy eleméssze magát.

Ezekben az öngyilkos nőkben tehát csak egy közös van: hogy valamennyien hajadonok. Ez Petelei minden magányos öngyilkos hősnőjére igaz, halálnemtől függetlenül: mindössze két nő házas, ők azonban férjükkal együtt, illetve egy szituációban ölik meg magukat (*A becsület, Elítélve*). Az is hasonlóság, ahogyan mind a négy novellában feltűnik a szerelem, mint indok az öngyilkosságra, ám ez Petelei számos más novellájára is jellemző.

A négy nő halála azonban összehasonlítható még egy szempontból: meg lehet vizsgálni, miképpen öröközte meg, foglalta szövegbe halálukat Petelei. *A kapu be van zárva* Flórája elkeseredetten, de szépen öltözötten érkezik a Maros-partra. Visszagondol mindarra, amit elvesztett, sír és zokog. Majd – ami egyedi a kötetben szereplő novellákban – a szerelmétől kapott virágot maga elé dobva ugrik a vízbe.

„A part mellett egy kis pad állott. Leült. Letette kalapját s megsímogatta szőke haját, mely úgy volt fésülve, a hogy ő szereti. (...) Ah! a tornáczos ház tágas szobáival, fáknak árnyékában. Ott mindenütt nyugalom, boldogság. Kapuja, ajtaja be van zárva Flóra előtt. Ki zárta be? Miért nem engedted oda be Flórát, édes Istenem! Zokogva borúlt a pad karfájára. A lomha víz nagyokat loccsant s a fodrok lágyan omlottak aztán egymásra. A lámpavilág rezgett a titokteljes sötét mélység fölött. Megcsókolta ismét a fehér rózsát s bedobta előre a vízbe... Lágy hullám az ölébe vette s ringatta csöndesen...”¹²

Az *Eliz nevenapja* nevelőnője sietve és határozott terv nélkül hagyja el otthonát, a házat, ahol dolgozott és ahonnan elűzték. Töprengéseiben közben rituálét hajt végre: ahogy reggel, boldogan, névnapját ünnepelve, úgy most, halálra készülve is virágot szerez a kertészt

¹² Uo., 161-162.

házánál. Eddigre megfogalmazódik benne a terv: halálát pedig már nem látjuk.

„Egyik gondolat hajtja a másikat a fejében. Mi dolga van már neki a világon? Szinte futva igyekszik a falak mellett az utcán, nehogy meglássa valaki. A kertész háza előtt, ahol virágot akart venni a reggel, a nyitott léczes kapu mellett krizantemumok virítanak a halódó kertben. Egy szálat lép a nevenapjára s megkerülte a kertésztelepet. A Maros lustán simult odább magas martja között. Istenem! Hova menjen egy kis leány, ha senkije sincs immár a kerek világon?”¹³

A *Levele érkezett a kisasszonynak* öngyilkosságáról csak külső szemlélőktől értesülhetünk. „Egy cigány hozta be a sziklás útról a levelet. A sziklás vízmariba kapaszkodó galagonyabokor tövisein akadt fel. Finom a formája, piros a pecsétje, mint egy vércsepp. (...) A kisasszony aztán jött hozzánk. A víz felénk hozta, mert mi szerettük őt. A molnár fogta ki.”¹⁴ – záródik a novella. A búcsúlevél megtalálásáról a történet mély szimbolikusságáról, költőiségéről már írtam (galagonya, vércsepp, piros pecsét).¹⁵ A záró sorok azonban egy másik szimbólumrendszerben is megvizsgálhatók: a *sziklás út* jelképezheti – bibliai és költői értelemben is – az öngyilkos nehezen megtett utolsó útját, a *vízmariba kapaszkodó* kifejezés pedig a vonakodást a végső elszánástól, a haláltól való menekülni próbálást. Török Zsuzsa elemzi Petelei városi és vidéki elbeszéléseinek eltéréseit¹⁶, azt, ahogyan a két helyszín értékei és eszméi időnként ellentétbe kerülnek egymással. Ebben a novellában is tetten érhető ez, hiszen a falu, a közvetlen környezet befogadja a távoli városból érkezett tanítókisasszonyt, vele reménykedik, szívesen segítene rajta, ha tudna. Az utolsó előtti mondat („A víz felénk hozta, mert mi szerettük őt.”) nem csak azért megható, mert lélektani, szimbolikus értelmet tulajdonít egy természeti ténynek, a víz folyásirányának, hanem azért is, mert az öngyilkosság értelmetlenségét, „feleslegességét” mutatja. Hisz volt, van egy „mi”, aki szerette, elfogadta a kisasszonyt: ha nem távoli álmokba temetkezik, itt, a faluban talán meglelhette volna a helyét.

A *Nehéz éjszaka* sem hagyományos szöveggel mutatja be az öngyilkosságot. Amikor a fogadósne átkozódva és aggódva felveri a házat a hírrel, hogy lányának mégis sikerült kiszöknie a vízhez, azonnal segítő tanácsokat kap. Ebből értesülünk egyértelműen arról, miért is tragikus ez a szökés. „A berek felé menjen kend... A töltés felé a másik... lámpással a kezében... Te túl... az Olt felé... az Olt felé a híd felé, a hol mély a víz... Jaj... jaj... Hát gyorsabban, ha lélek van bennetek... Isten... Isten... Jaj...”¹⁷ Itt sem tudunk meg többet, mert a narrátor utazó elmenekül a gyötrelmek házából, ám érzelmeiből egyértelmű, hogy a kétségbeesett lány sikerrel járt. E novellában is megjelenik tehát vidék és város ellentéte, de másként: a városi elbeszélő kívülállóként lesz tanúja egy ízig-vérig falusi tragédiának.

Összefoglalva elmondható, hogy a négy fentebbi novella közül csak kettőnek hasonlóak a retorikai és poétikai eszközei az öngyilkosság bemutatásánál. A *Levele érkezett a kisasszonynak* költői és külső szemzőg(ek)ből született leírása épp olyan balladisztikus homályt borít az eseményekre, mint a *Nehéz éjszaka* szaggatott szereplő-megszólalása. Az *Eliz nevenapja* és *A kapu be van zárva* befejezéséhez ebből a szempontból jobban hasonlíthatnak a férfiak öngyilkosságait megörökítő történetek lezárásai. Leginkább a *Klasszié*, amely azonban abban különbözik a fenti két novellavégtől, hogy egy bölcselkedő, retorikus gondolat zárja le, mintegy megmagyarázva azt, amit a későbbi elbeszélések sűrített szövegű végei inkább csak lebegtetve, nyitva hagyva sugallnak. Ám az közös, hogy *Klasszi* is leballag a vízpartra, közben sorsán töprengve. „Aztán kilépett a kapun, de nem ment a megrakott

¹³ *Uo.*, 404.

¹⁴ *Uo.*, 480.

¹⁵ Bárdos Dóra, *Levél és levelezés Petelei István novellisztikájában = AGTEDU 2010 – TEAM 2010 – A Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából rendezett 11. tudományos konferencia kiadványa*, Kecskemét, Kecskeméti Főiskola, 2010, II. kötet, 346-354

¹⁶ TÖRÖK Zsuzsa, *Petelei István és az irodalom sajtóközege: Média-és társadalomtörténeti elemzés*, Ráció, Bp., 2011, 71-77.

¹⁷ PETELEI István, *i. m.*, 521.

szekér után, hanem ki a Maros felé. Ott leült a part szélére; lábait szinte nyaldosta a víz. „Mire neki élnie. Az Isten sem akarja, hogy ő valami legyen egyszer.” „Eh!...” A víz csöndesen folyt szemei előtt, felszine mintha állott volna. Klasszi szétnézett még egyszer, a virágos mezőn aztán belébukott fejével a ringó habok puha ágyába. Kalapja messze szökött el. Egyszer vetődött fel csak s egy keserves „jaj!” hagyta el ajakát. Egész hányt-vetett életének keserősége volt e fájdalmas kiáltásban. Aztán elcsendesült minden. Klasszi volt ő csupán; – egy haszontalan szabó, a kinek nehéz volt a keresztje. Nem birta, – levetette.”¹⁸ Mindenben egyezik a leírás a korábban idézett kettővel. Igaz, különbség, hogy ebben a történetben Klasszi még felkiált. Ez Petelei egyetlen későbbi öngyilkos-szereplőjére sem igaz, nem tudni róluk, hogy megszólalnának haláluk jelenetében.

Azonos az a szövegszerkesztési mód is, ahogyan Petelei a szóban forgó két novellában és a *Klassziban* is váltogatja a rövidre fogott, tényszerű leírásokat és a költői, hangulathordozó részleteket. Ugyanez figyelhető meg a *Lobbanás az alkonyatban* és a *Levél haza* végén is. Előbbiben a főhős „Botorkázva futotta meg az ösvényt. Nem tudta hova ér. A hegy lábai előtt hömpölygött lustán a Maros. Megállott a partján. Kínnal sóhajtott fel. Félvakon nézett szét. Aztán bedőlt az ezüstös, mély, puha ágyba. A kalapját lassan vitte odább a csendes Maros.”¹⁹ Utóbbiban a kétségbeesett, félőrült főszereplő vonzódni kezd a folyóhoz: „Egy nap lopva odahúzódtam a Maros felé, a hol halásztam. (...) Kezdem megszeretni a vizet itt a bolygó mellett. Oly lusta, lágy, puha itt a Maros vize. Nagyon mély. Alig mozog a víz színe. Csábít a mélységes nyugalom. Bár jönnél utánam, anyó! Félek ettől a víztől. Vonz.”²⁰ Ez azért különösen sorsszerű, mivel kétségbeejtő története azzal indul, hogy a vízparton sétálva vízi hullát talál, amelytől elveszi, „ellopja” az óráját, s e bűntény felett érzett félelme taszítja örülségbe és öngyilkosságba, vissza, a vízpartra.

Felfedezhető, hogy Petelei mindig ugyanúgy jellemzi a Marost: „A Maros lustán simult odább magas martja között.”²¹ „A víz csöndesen folyt szemei előtt, felszine mintha állott volna.”²² „A hegy lábai előtt hömpölygött lustán a Maros.”²³ „Oly lusta, lágy, puha itt a Maros vize. Nagyon mély. Alig mozog a víz színe. Csábít a mélységes nyugalom.”²⁴ Így lesz a szép látványból fokozatosan egyre riasztóbb, az önmagukban pozitív hangulatú szavak használata (*lusta, csöndes, lágy, puha, mélységes nyugalom*) pedig így sugall egyre baljóslóbb atmoszférát. Különösen ijesztő a *lágy* és *puha*, egyértelműen párnákra, ágyneműre, az alvás nyugalomára utaló szavak használata, amelyek szerint a helyzet egyértelműen azt sugallja a szereplőknek, hogy az öngyilkosság nem más, mint az álomtalan, feledést hozó alvás egy formája. (Holott Hamletnek is rá kellett jönnie, hogy ez nem igaz: „talán álmodni”...) Ehhez a gondolathoz kapcsolódnak az ugrás, a test vízbe vetésének leírása helyett használt, eufemisztikus, s egyben metaforikus kifejezések is. „Lágy hullám az ölébe vette s ringatta csöndesen...”²⁵ „(...) szétnézett még egyszer, a virágos mezőn aztán belébukott fejével a ringó habok puha ágyába. Kalapja messze szökött el.”²⁶ „Aztán bedőlt az ezüstös, mély, puha ágyba. A kalapját lassan vitte odább a csendes Maros.”²⁷

Ám akkor is ismétlődik ez az írói módszer, amikor a főhős az *Alkonyatban* nem vízbe ugorva, hanem egy evezőtlen (később talán meglékel) csónak segítségével öli meg magát. Mielőtt a novellaszövegben három csillag következne, csak ennyi olvasható: „Belépett s

¹⁸ PETELEI István, *i. m.*, 43.

¹⁹ *Uo.*, 376.

²⁰ *Uo.*, 506-507.

²¹ *Uo.*, 404.

²² *Uo.*, 43.

²³ *Uo.*, 376.

²⁴ *Uo.*, 506-507.

²⁵ *Uo.*, 161-162.

²⁶ *Uo.*, 43.

²⁷ *Uo.*, 376.

eltaszította erős kézzel a parttól. Aztán kidobta a virágos partra az evezőt. Hátradőlt a fenéken. Éles tekintetét meghordozta a csillagos éj kékjén.”²⁸ Egyszerű, koraesti csónakázás, pihentető gondolkodás is lehetne a tárgy, ahogyan Vajda János *Nádas tavonjában* történik. Csak az evezők kidobása mutat a végletes, öngyilkos elszánásra. Pozsvai Györgyi ezt a mozzanatot mitológiai utalásnak tekinti, így írva: „*A fiatalok esetében a lét bizonytalanságára utaló vízi járművet ő kemény elhatározással Khárón ladikjaként ragadja meg.*”²⁹ Ám amellett, hogy a jelenetnek valóban lehetséges egy ilyen értelmezése, a Petelei-szövegben talán épp az a mesteri, hogy e mitologikus tartalom nemhogy nem mondatik ki, hanem éppen hogy belesimul a megfelelő költőiséggel előadott, ám mégis a mindennapi élet egyszerű cselekedetei közé tartozónak tűnő események leírásába. Az, hogy a helyi földesúr elköt egy csónakot és kisodortatja magát a tóra, végtelenül egyszerűnek tűnik. Az viszont, hogy ez az ember halálosan boldogtalan, féltékeny, túl van egy majdnem végrehajtott gyilkosságon, most pedig hosszú és kínos haláltusára készül, csak a szövegekörnyezetből az egész novella megismerésével lesz világos.

Hihetetlenül sok öngyilkosság történik a nyolcvanhat elbeszélésben – ám Petelei egyiket sem ábrázolja pátoszos, mitologikus vagy melodramai szöveggel. Ahogy hősei élete, úgy hősei halála is a maga mindennapiságában és csendes érdektelenségében érdekes és megrázó. Ennek az írói szándéknak lehet a kifejezője a fentebb bemutatott szerkesztési, jelenetelési mód.

Az *Alkonyat* vágástechnikája egyébként a már bemutatott novellára, a *Levele érkezett a kisasszonynak* megoldására emlékeztet. Az elbeszélést három csillag után egy teljesen külső nézőpontból ábrázolt jelent zárja, melyben a kurátor észreveszi a vízen hánykódó üres csónakot. „*A csónakod elszabadult. Ott síklik a gáton. Fiatalabb a szemed; ügyeld, hogy kifoghasd. Nincs-e valaki benne? Hé, hé! Hiszen félig van vízzel.*”³⁰ Ahogy a tanítókisasszony halálakor, itt is egyfajta „bűnügyi helyszínelés”, a holttest (vagy hiánya) felfedezésének pillanata zárja a történetet. Ám az *Alkonyatban* ezt egy a történettől szinte független, költői tájleírás zárja („*Szép, derült hajnal volt. Egy keskeny, halványrózsaszín szalag támadt a hegyek felett. Gyenge báránfelhők úszkáltak.*”³¹), amely feloldó, mindent elsimító tragikus zárásképpen nem egyszer jellemzi Petelei elbeszélő műveit.

Más szempontból azonban kevesebb hasonlóságot mutatnak a magukat vízbe ölő férfiakra szóló novellák. Ahogy a négy nőtörténetnél, úgy itt is látható, hogy egymással tematikai rokonságba csak a halálmotívum hozza őket. A *Lobbanás az alkonyatban* szinte moliére-i csalódástörténet: főhőse, Mihály, az öreg legény eleinte csak flörtöl a messziről érkezett német lánnyal, csak ékszerrel bolondítja, csak megkívánja, ám lassan tényleg beleszeret, s rájön, hogy már nem tudná elveszteni. Mivel azonban oly sokáig nem akart elköteleződni, a lány nem vár rá tovább, anyja parancsára jegyet vált egy a gróffal. Mihály rájőve, hogy mindent elvesztegetett az életében, a Marosba öli magát. Az *Alkonyat* című drámai elbeszélés cselekménye azonban már bonyolult családi bosszútörténet: Zúdornak a másik Zúdor egykor elcsábította a mátkáját. Most nevelt lánya, Magda miatt kerül szembe az újabb generáció képviselőjével, unokaöccsével. Látva, hogy a lány a fiút, Imrét szereti, nem pedig őt, a nevelőapját, öngyilkos lesz, talán remélve, hogy ezzel sikerül is megrontania a fiatalok boldogságát. Egészen más, titkokkal és nemzedékeken átívelő gyűlölettel teli ez a második háromszögtörténet, míg az első egyszerű szerkezetű, rövid, anekdotikus szomorújáték hozzá képest.

Megint más a *Levél haza* már emlegetett, óralopó, hallucináló, megőrülő öngyilkosa, s

²⁸ *Uo.*, 267.

²⁹ POZSVAI Györgyi, „Az apád fia vagy. Rá emlékezem rólad...”: *Petelei István Alkonyat című novellájáról*, *Híd*, 2002, március, 398.

³⁰ *Uo.*, 398.

³¹ PETELEI István, *i. m.*, 267.

Az *élet I.* kötetében kiadott *Az óra* című novella csak félig-meddig főszereplő férfinőse, aki egyedül és megkeseredve él kislányával ugyanott, ahol egykori, cserbenhagyott és pártában maradt jegyese, Veronika is. Miután kislánya a nagytakarításkor ellopja Veronika óráját, hogy ételt vegyen apjának az óra árából, a férfi meghasonlik önmagával. Miután rájön, kié az óra, s szembenéz azzal, életmódjával hova taszította kislányát és önmagát, holott Veronika mellett egész más élete lehetett volna, kislányát visszaküldi az órával volt jegyesehez, maga pedig, a lányát már biztonságban tudva beleöli magát a Marosba.

Végül szó kell még, hogy essék az utolsó, eddig még nem említett novelláról, *A Demmel feleségéről*. Mivel itt a szereplő kútba ugrik, nem pedig folyóba veti magát, az elbeszélés csak a már emlegetett *A gyehennához* hasonlítható. Ám míg ott a németprofesszor szerelmi csalódás miatt elkövetett öngyilkossága nem jár sikerrel, itt Demmel csendőr valóban meghal. Miután felesége, Mari rájön, hogy a férje nem szereti igazán, kacérkodni kezd a (nős) esztergályossal, annak felesége azonban elülteti a gyanút Demmelben, aki éjjel meglesi a feleségét, látja, hogyan fogadja a szeretőjét, így bezárja őket a házba és rájuk gyújtja a tetőt, majd a kútba ugrik. A sors iróniája, hogy a tüzet eloltják, és a párt sértetlenül kiszabadítják az emberek, Demmel azonban valóban vízbe fullad.

A fentiekből jól látszik, hogy a férfiaknál valóban a gerinctelenség, végső kétségbeesés vagy a teljes lemondás, önmegtagadás jele, ha vízben lelik öngyilkos-halálukat. Demmel szerelmi gyilkossága elől/után menekül a vízhalálba, *Az óra* főhőse elrontott, szégyenletes élete miatt, a *Lobbanás az alkonyatban* Mihályja akkor, amikor rájön, elvesztegette lehetőségét a szerelmi boldogságra, az *Alkonyat* Zúdorja szintén csalódott, öreg szerelmesként, egyúttal fiatal vetélytársára is rontást hozva, a *Levél haza* hőse akkor, amikor azt vizionálja, hogy büntetért üldözik (még ha ezt csak képzelem is), *Klasszi* és *A gyehenna* professzora pedig akkor, amikor egész világuk felborul (még ha ezt egyikőjük csak képzelem is).

Az eddig bemutatott különbségek ellenére azonban valamennyi említett férfi- és női szereplőt összeköti a hullámsír. Ahogyan Kozma Dezső írja: mindannyiuk számára egyetlen megoldásként, az élet egyetlen lehetséges beteljesítéseként „*marad a hullámtető, a lassan hömpölygő Maros.*”³² Vagy épp a Duna, az Olt, a Küküllő vagy a kút vizébe veszés dicstelenül és értelmetlenül. A víz, amely mindent elfedez, megtisztít és elmos, az irodalommal és a vallással egyidős, ősi szimbólum, amely Peteleinél újra és újra előkerül. Motívumának jelképes értelmezései szinte végtelenek. Szerelmesek öngyilkossága esetében lehet a víz az ölelő, elfogadó közeg, amely az őt elutasító másik fél helyett magával ragadja és magába fogadja a szerencsétlen csalódottat (*Levele érkezett a kisasszonynak, Lobbanás az alkonyatban*). Keresheti benne a megtisztulást a képzelt és a valódi gyilkos (*A Demmel felesége, Levél haza*), ilyen módon vízhalálával vezekelve bűnéért. Lehet a folyó, általában a Maros puha ágy, takaró, bölcső, sőt, elragadhat egy másik idősíkba, másik étbe is, hiszen felszíne szinte áll, nem is mozdul (*Klasszi*).

Pozsvai Györgyi vizsgálta az *Alkonyat* zárását, így írva: „*Az emberi végperceket átesztétizált és önreflexív-önvizsgálódó képszerű szöveggörnyezetbe illeszti a Petelei-novella. A befejező miniatűr képi egységnél pedig az emberfeletti erők, a természet folytonosságával szembe állítva emeli ki az egyéni lét megismételhetetlenségét.*”³³ A lenyűgöző, örökszép és félelmetesen nyugodt természet az, amely a vízbe ugró, hulló, sétáló, hanyatló öngyilkosokat befogadja. A víz, a természetes és állandó eltörli és helyrehozza az ember, a társadalom okozta boldogtalanságot, hibát és bünt, helyreállítva ezzel az élet panteisztikus, ősi egyensúlyát. A víz mint halálszimbólum használata tehát Petelei elbeszéléseiben felfogható az ősi harmóniára tett utalásként is: mindazt, ami a társadalomnak, az embereknek és az emberiségnek köszönhető, jóvátehető, megváltoztatható utat engedve a természet erőinek. Ám

³² KOZMA Dezső, *i. m.*, 88.

³³ POZSVAI Györgyi, *i. m.*, 399.

ez a változás gyásszal, veszteséggel és halállal jár. Nagy az ára a visszatérésnek a békés, nyugodt, örök időben álló, változatlanul változó egykorvolthoz. A Petelei-szereplők a modernizálódó világ és társadalom foglyai mindaddig, míg tragédiájuk be nem teljesül. Ám ekkor elnyerhetik a feloldozást, s elmenekülhetnek a jelen bajai közül: vízben lelt haláluk a novellák többségében csendes feloldódás, a számukra oly kívánatos nemlét-állapot elérése az östermészet segítségével.

Az élet keresztyének letétele tehát az eddig elmondottak alapján különös módon öngyilkossággal is megvalósulhat – legalább is a Petelei-történetek univerzumában. Ez a szokatlan erkölcsi felfogás, az öngyilkosok indítékai iránti mély megértés, és a halál váratlanul megkapó, költői, késleltetéssel és ráutalással teli, torokszorítóan feszült ábrázolásmódja emeli ki Petelei öngyilkos-novelláit a kortárs széppróza hasonló tárgyú darabjai közül. Szimbólumhasználata, titokzatossága sajátos és egyedi. Nem csoda, hogy Petelei tekinthető az egyik legkülönlegesebb írói életmű létrehozójának a századforduló novellairodalmában. A tanulmány az író munkásságának csak egy apró szeletét villanthatta fel ennek igazolásául.

Szerző

Bárdos Dóra: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2087, Piliscsaba, Egyetem u. 1. E-mail: dora.bardos@gmail.com